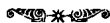


դածը նորութիւն է եղեր, որուն անգէտք էին յիշեալ գիտնականներն. այսինքն է, իւրաքանչիւր Որիի և Միւսա Վի ձեռքով հայ մէլքներուն առ իննովկենարս ծա գրուած « թղթին հայերէն բնագիրը կայ » (այսինքն է՝ կար). — ընդ, Հ. Գ. Գ. — կը պատահանէ (Հանք. տար. Յուն. էջ 26—27). « Հռոմի Քահանայապետական գիւտնատունը պահռաստ է »: Խեղճ Սէն-Մարտէն, կը կարծէի՛ր երբեք որ օր մի քու այս խօսքերդ, « Je l'ai trouvé dans les archives pontificales, à l'époque où elles étaient à Paris, dans un registre de la secrétairerie de l'état, qui contenait un grand nombre de lettres venues d'Orient sous le pontificat de Clément XI, qui monta sur la chaire de S. Pierre en 1700 ». (J. Saint-Martin, Mémoires sur l'Arménie, t. II, Paris, 1819) Հորմայ գիտնական փախուէին: Միւս կողմանէ, որչափ պիտի աւարտանային Սէն-Մարտէնի յիշեալ գրութիւնը ի ճանցող գիտնականը, և « ի մասնաւորի Heigel », եթէ Հանքի մէջ իրագ նշանակուած տեսնէին՝ Հռոմի գիւտնատունը մէջ Հ. Գ. Գի գտած այդ բնագրի տալին և տեղին թուագրանը: Բայց ի գործ... Հարկ չի կայ ըսել, թէ ընդհանրապէս ազգային և օտար հայագէտ բանասիրաց — որոնք աւսիթ ունեցեր են Սէն-Մարտէնի գրութիւնը աչքէ անցունել — ծանօթ էր, թէ յիշեալ գիտնականն տեսեր է նամակին հայ բնագիրը՝ Պարիս և ոչ Հռոմի, և թարգմաններ է զայն ի գաղղիներէն. բայց թէ ներկայապէս ընդ կը գտնուի այն, ի Պարիս թէ ի Հռոմ, այդ տարակուսական է:

Հետեւաբար « Խ », ոչ կը նախանձի, և ոչ ալ կը ջուրի երբեք « Ս ». Ղազարու ապարանէն ելած է հնագած նիւթեր բովանդակող » գրոց մէջ՝ այսպիսի նորութիւններ չի գտնուելուն համար: Բայց դուք, Հ. Գ. Գ., այդ « հնագած նիւթերը բովանդակող » գրքերէն չէ՞, որ ամէն անգամ նոր նիւթեր և լոյս կ'առնուէր. — Կիւմիէի հրատարակութեամբը չէ՞ որ Ստ. Ռոշքայի ցուցակագրած եպիսկոպոսաց տարեթիւները կ'ողղէր: « Քննեցէք զգիրս », և պիտի տեսնէք որ եւրոպացի գիտնականը այդ մատնաները կը ճանչնան իբրեւ հին և նոր հայկական գրականութեանց ներկայացուցիչներ, և անոնցմէ միշտ կ'ուզուէր կ'ընեն. (տես նա և Հանք. տար. փերր. էջ 45, ծանօթ. և այլորդ): — Ահաւասիկ մեր վերջին խօսքն, զոր ստիպուեցանք ուղղել առ Հ. Գ. Գ. ի պատասխանի իւր գրութեան. և այժմէն կը ծանուցանենք՝ թէ այստեղեւեւ ինչ ալ որ գրուի այս խնդրոյ մա-

սին նոյն ոճով, մեր տալիք միակ պատասխանը պիտի լինի լուծութիւն:

Ի



ՊԱՏԱՍԻԱՆԻՔ

ԴԻՏՈՂՈՒԹԵԱՆՑ « ԵԱՂԻՒՄԱՂԻՆ »

Ծաղիկաւորին հաւաքողն, իւր սովորական ոճոյն համեմատ, այս անգամ Բաղմուղին հետ՝ խորենացոյ դէմ ևս ակոյեանէ հանդիսացեր է, ըստ որում « սա — volens volens — բանասիրութեան փորձաքարը դարձեր է շատերու համար »: Հաստ ընդարձակ մաքով առնուած է այս տեղ բանասիրութիւն, անշուտ քաղողն՝ պատմական քննադատի իրաւունքը և իրեն սեփականելու նպատակաւ: Եւ ակա տեսէք թէ նա այդ իրաւունքը ինչպէս կը գործածէ, և ունից ուր կը ցատէ ընդատուելով. « Նոր Բաղմուղի ունի հիմար թղթակցութիւններ, օւնի տեսակ մի Ստեփանի, որոնք Հանքէն տեսնայի խորհրդանշանն և Ծաղիկաւորին միայն առնուած կը տարբերին », եւ այլն: Այս բանիս պատասխանը մեր ընթերցողաց կը թողուելք քանի որ արեւա չափ պայծառ է ինչորի, և անթխելի՛ այդ իրկութիւն մէջ եղած տարբերութիւն: Սակայն մենք մեր կողմանէ հարցում մը կ'ուղղենք այդ մեր նոր քննադատին. — քանի տարի է որ Հանքի փոսերը ծաղկեցաւ, և ինչ բանով կը տարբերի արդեօք Մաքի Չանագան չորսերէն, որ իրմէն շատ տարիներ յառա՛մ սկսեր էր արդէն հրատարակուիլ. — Հագիւ թէ տարի մը կայ, ոչ աւելի և ոչ պակաս, որ Մաքի նախաձեռնութեամբ տնկուած արմատէն ծիւցաւ, անուամբ միայն տարբերելով անկէ: Սնուն մի, որ ամանց համար շատ հրապուրի զոյններ ունի, բայց ձեռնաս անանց համար շատ սակա անգամ զուցառցիլ՝ մասնաւոր երբ ծանր խնդիրներու վրայէն առհնով՝ հեղինակութեամբ մի վճիռներ կուտայ, յորոց մէկն է և խորենացոյ գատապարտութիւնը, զուցէ ատանց անձամբ առաւմաստիքած ըլլալու զայն: Լա կ'ըլլար որ Ծաղիկաւորին հեղինակն մի անգամ ևս յիշէր Հանքի Յանուարի թերթին մէջ յէջ 28, առ Պ. Լ. գրածը, և իր ուրիշին առաջածը՝ գործով նախ կատարէր: Սակայն այսպիսի համեմատութիւն մի գտցէ Հանքի՛ն այդ գործերին համար շատ անձուկ սահման մը համարուի, արդիւնեւ ինչ

որ կը գտնուի այդ թերթին մէջ, թղթա-
ցաւիւնէ, Թաւիւնէ եւայլն, բոլորն ալ
նորա սեփականութիւնը են, բոլորն ալ չը-
նաշխարհիկ նորութիւններ. իսկ անկէ դուրս,
հնացած կամ նմանողութիւն: Մենք կարող
էինք ստուգել նմանողութեան այնչալ օրի-
նակներ ցոյց տալ Հաւթի նոյն իսկ նա-
խորդ 4-5 տարիներու պարկայց մէջ, ու-
րոնք Բաւթիւնէ ներկայեւած կ'երեւին,
կամ անոր հետ ունեցած նախանձայոյց մըրց-
ման արդիւնք. (օրինակի աղադու յիշեմք,
օտար հեղինակաց հայոց մասին դրած եր-
կասիրութեանց և ազգային հրատարակու-
թեանց ցանկերը. Բաւթիւնէ մէջ տըպա-
գրութեւ 1886էն սկսեալ, — որ է՝ Հա-
թիէ գոյութիւնէն տարիով յառաջ, — ու-
րուն հետեւեցաւ յետոյ Հաւթիւն, զոր ու-
րիշներուն կը թողունք ճշդիւ): Բաւթիւնի
ուրիշ երրորդ նորութիւն մ'ալ, զոր կանխեր
էր ընել Հաւթիւն յառաջ, — հրատա-
րակիւն « Պարոնանախորհիւն ազգային պար-
բերական քերթից », — շատ փութեւի չէ
եղած, ինչպէս կ'երեւի, յիշեալ թերթի Թա-
ւիւնէ: Պատճառ. — Որովհետեւ Հա-
թիւն ալ իրեն թղթակցութեանց մէջ խա-
տացեր է եղեր հրատարակել նոյնը, և այդու
իրեն սեփականութիւն կամ սրբազան իրա-
ւունք դարձեր է: Ահա իրեն բոլոր ծանու-
ցումն. « Չարմանալի գուգաղայութիւն մը-
փետրուարի թերթին մէջ պիտի գտնէք (ի՜նչ
բան), ամբողջական ժողովոյ որոշած էր ար-
դէն այն (մը) օգտակար նորութիւնն ալ ».
այսպէս. և Բաւթիւնէ պատի ներկայութեւ լու-
սաւորուեր է . . .

Յիշեալ առեղծուածային ստղերուն մէջ
Բաւթիւնի արթնական վարմունք մի են,
թաղրին՝ զինքը հոգեւոր հաղթ ժամանակ-
ները տանիլ ըսել է, որ փոքր պատիւ չէ.
Դարձեալ, այդ թղթիկն և Բաւթիւնի նո-
րութիւնն նոյն ամսոյն մէջ հրատարակուցան.
և Յանուարի մէջ հրատարակուելու համար,
պէտք էր առ նուազն մէկ ամիս յառաջ մտա-
ծուած լինէր այդ նորութիւնն. որով միշտ
Հաւթիւն թղթիկէն յառաջ: Անշուշտ այդ
թղթիկին մէջ պահուած կան զեռ ուրիշ
նորութիւններ ևս, զորս « խմբարական ժո-
ղովն որոշած է արդէն », և հետզհետէ յե-
րեւան պիտի գան: — Իսկ այն փոքրիկ դիտու-
ղութեան, թէ « Ի՜նչ նպատակ կրնայ ունե-
նալ Յունուարի թուին մէջ գետեղել 1896ի
հրատարակեալ պարբերագիրներու միայն
վերջին քառերան պարտնակագրիւնը . . . », կը
պատասխանենք. — « Աւելի նպատակի յա-
մար » տեսեր էինք, « որով չըմանէ մը սկսիլ »
գործագրել մեր նորութիւնը, այսինքն է՝

Յանուարի թուէն. և որովհետեւ անկարելի
էր նոյն ամսոյն (1897 Յանուարի) մէջ հրա-
տարակուած թերթերէն սկսիլ, յարմար դա-
տեցինք նախորդ ամսոյ (1896 Յունուարե-
րի) մէջ ստացուած թերթերէն սկսիլ:

Գարնաւ, Թաւիւնէ կը յիշեցնէ
զայրացած ոճով Բաւթիւնի « ի », ինչ, որ
« գոռ պատերազմողի փող չ'ընչեցուի, վասն
զի պատաստակով քար Նետիկը Պողիաթու և
Դաւթի ժամանակները կրնայ փոխադրել
շրջադառնալ և թէ այն ատեն Կողիաթ zieht
den Kürzeren ».— Այսպիսի ազնուութեան
մը բնաւ չէինք սպասեր Թաւիւնէ կող-
մէն, որ մեզի Դաւթի դերը կու տայ, — զի
մենք էինք պարաստակով քար նետողը, ըստ
իւր արցաստութեան, — և հետեւաբար ի-
րեն ընտարած կ'ըլլայ Պողիաթու դերը: Սա-
կայն ասկէ քնչ կը հետեւի. Պողիաթ պի-
տի տուածէ արդեօք թէ Դաւթի . . . զայդ
արդէն վճռեր է Ս. Գիրքն: Սակայն միւս
կողմանէ կը ցարհմք, անկեղծօրէն խօսելով,
Թաւիւնէն այդ կերպով խօսելուն և ըս-
պառնայեաց վրայ, որոնք Հաւթիւն ման-
կական հաստիւն համար թերեւս ներելի
ըլլային, — մինչ զեռ նա այն ժամանակ
աւելի քնքշութեամբ կը վարուէր Բաւթի-
ւնի հետ. — իսկ ներկայ հասունացեալ հա-
սակին մէջ քիչ մ'աւելի փափակութիւն կը պա-
հանուէր իրմէ: Այս ալ ըսենք, որ Բաւթի-
ւնի Egeriaն, որ դուն ուրեք միտում ու-
նեցեր է իւր պաշտօնը կատարելու, այս ան-
գամ կը ստիպուի Թաւիւնէն խորհուրդ
տալ, որ փոխէ իւր խօսելու և գրելու ոճը,
եթէ կ'ուզէ որ իւր ըրած ազգարարութիւնը
արդիւնաւոր լինին երկուստեք, և պատիւ
բերեն Հաւթիւն:

Իսկ Մար Աբասայ զիւտի մասին՝ Թաւի-
ւնի յայտնած փափաքն բարի է, որ ամե-
նայն ինչ « միայն ապահով ծանօթութիւններ
առնելէն ետքը հրատարակուի », մանաւանդ
եբր կայ իրեն համար parte interessante.
բայց թէ ինքն ամէն անգամ այդ բաղձա-
նաց համեմատ դորձած է արդեօք. և կամ
Բաւթիւնէ՞ր Մար Աբասայ զիւտը ծանու-
ցանելով՝ այդ սկզբան դէմ մեղաւնց երբէք:
Ո՛չ բնաւ. ապա թէ ոչ, աշխարհիս ուրիշ
շատ թերթերու հետ Հաւթիւն ալ այդ-
պիսի միջադատաց կարգը զատելի և զատա-
պարտելի էր. վասն զի իւր ցարդ հրատա-
րակած ամենայն լուրք և տեղեկութիւնք միշտ
յիշեալ սկզբան համաձայն եղած չ'են, որուն
այսպէսցոյց են այնչալ անգամ նոյն թեր-
թին հակառակ եղած գրութիւնք:

Իրաւ է. Յ. Թաւիւնէ, « Բաւթիւնի
ընդհանուր ուղղութիւնն է պաշտպանել

դեռ Խորենացին», մինչև որ նյարտութիւնն
յայտնուի բոլորովին. բայց ոչ թէ tale quae
է, ինչպէս դուք կը կարծէք, այլ ժամանա-
կին պահանջներուն և գիտութեան համա-
ձայն, և այն կէտերուն մէջ միայն, յորս
կրնայ իրաւամբ պաշտպանուիլ, ցոյց տալով
ընդգիմախօսից փաստերու անբաւականու-
թիւնը : Փորձը կ'ուզէ Մոլլատաշը, թող
նորէն կարդայ . 1886 ամի Բաշմէլիդի Ա.
պրակն և 1894 տարուան 198—210 էջե-
րը . Բաշմէլիդի մէջ հրատարակուած « Երկայն
ճառերը » անոնց համար միայն « Ճեանցին
ձայն բարբառոյ յանապատի », որոնց համար
ամենայն նոր ի նորոյ հնչուած ձայն կամ
կարծիք իբրեւ գրական փաստ, գիտութիւն,
կամ Գուտշմիդի կարծեաց հաստատութիւն
և ընդհանրացումն կը համարուի, կը ծափա-
հարուի . չնայելով որ Գուտշմիդ յամի Տեառն
634—642 թուականին գրուած կը համարի
Խորենացոյ պատմութիւնը . Կարբիէր՝ Ը-թ
դարուն : Անշուշտ վաղը եթէ մէկն թ դա-
րուն վերջերն ևս գրուած ըսէ, չնայելով
դարձեալ անոր արձագանգ պիտի տայ, (ինչ-
պէս անցեալ տարի տուաւ Գալ . Տէր Մը-
կրտչեանի « Ազաթանգեղոսի պատմութեան
նոր աղբիւրն » գիւտին, զոր պատճ. չիւրջ-
ման այսօր կը հերքէ) : Գալով Մոլլատաշի
դիտողութեան, կը հարցուի . վերջին տարի-
ներս չի հրատարակուեցանք արդեօք Հռ-
դիէ մէջ նոյնպիսի « Երկայն ճառեր », ո-
րոնք ընաւ արձագանգ չի գտան բանասի-
րաց մէջ, և քննադատը ամենեւին չի զբա-
ղեցան անոնցմով, « և զուցէ գտնուեցան ալ
(ոմանք), որ . . . սառնասրտութիւն ցոյց
տուին » . ընդհակառակն Բաշմէլիդին մէջ հրա-

տարակուածներն՝ ազգիս մեծամասնութեան
քով և գիտնական քննադատութեանց մէջ
իսկ արձագանգ գտան և նպաստեցին Խո-
րենացոյն աղբիւրաց ուսումնասիրութեան :
Կերեւի թէ Ն. Մառի վերջին գրութիւնը
Մոլլատաշ դեռ ուշով կարդացած չէ,
յորովմ պիտի տեսնէ՝ թէ ոչ Գուտշմիդի
և ոչ իսկ Ա. Կարբիէրի ցուցմունքն հիմնա-
ւոր դատուած են : Թողովով այս կէտս, կը-
սենք Մոլլատաշն, թէ Բաշմէլիդ արդէն գրով
ցոյց տուած է Խորենացոյ մասին իւր հա-
մոզումն և բռնած ուղղութիւնը, որով և կըր-
նայ գէթ իբրեւ անոր պաշտպան՝ արդիւնը
ներ ունեցած ըլլալ ժամանակին, օտար և
ազգային քննադատներու հարուածներուն՝
փոխադարձ զիտնական հարուածներ տալով :
Բայց Հռոդէոս Ընչ ըրած և գրած ունի իւր
կողմանէ մինչև ցայսօր, ինչ գրօշի կը ծա-
ռայէ, և ինչ որով կարծիք յայտնած է Խո-
րենացոյ և Մար Աբասայ մատենի մասին :
Այս դեռ շատ տարտամ է և շատ մեկնու-
թեանց կը կարօտի : Մինչև հիմակ Հռոդէոս
թերթերուն մէջ օտարաց կարծիքները միայն
կարդացիք : Եթէ Մոլլատաշ ստուգիւ հօւ-
մագուած է Խորենացոյ անվանութեան,
թող յատուկ քննադատականով մի որդակի
ցոյց տայ իւր կարծիքը, որով օսման մի
գծէ Հայոց պատմագրութեան ժամանակին .
և մենք այն ատեն, և մեզ հետ ուրիշներ ևս,
աւելի կարեւորութիւն պիտի տանք իւր ը-
սածներուն, և խօսիմք ըստ արժանւոյն : Մեր
այս առաջարկն եթէ ընդունի Մոլլատաշ, Մար
Աբասայ նոր գիւտին առթիւ Հռոդէոս և Բա-
շմէլիդի մէջ յակամայս ծագած միջադէպն
բոլորովին անօգուտ անցած պիտի չլինի :

Խ

Ո Ւ Ղ Ղ Ե Լ Ի Ք

Յանուար ամսաթերթին մէջ (էջ 30) վրիպակաւ գրուած էր հանդէպ Պ.
Միքայէլ-Գրիգոր Սափարեանի և Պ. Յարութիւն Մինասեանի, ուսանողք
երկրաչափ-ձաշտարապետութեան, փոխանակ դնելու՝ Բժշկոյրքեան :